

Avondmaalszilver in het Fries Museum

Want zelf heb ik bij overlevering van de Here ontvangen, wat ik u weder overgegeven heb, dat de Here Jezus in de nacht, waarin Hij werd overgeleverd, een brood nam, de dankzegging uitsprak, het brak en zeide: Dit is mijn lichaam voor u, doet dit tot mijn gedachtenis. Evenzo ook de beker, nadat de maaltijd afgelopen was, en Hij zeide: Deze beker is het nieuwe verbond in mijn bloed, doet dit, zo dikwijls gij die drinkt, tot mijn gedachtenis. Want zo dikwijls gij dit brood eet en de beker drinkt, verkondigt gij de dood des Heren, totdat Hij komt.

Paulus schrijft dit in zijn eerste brief aan de Korinthiërs (I Kor. 11, 23-26), daarbij een uitwerking gevend aan wat ook reeds in korte maar duidelijke tekst te lezen staat bij de evangelisten wanneer zij het Paasmaal beschrijven.

Bij een joodse feestmaaltijd was het gebruikelijk dat de huisheer aan het begin een korte lofspraak over het brood uitsprak en de maaltijd eindigde met een uitvoerig dankgebed, uitgesproken boven een beker wijn.

Het voorschrift van Christus het offer van brood en wijn tot zijn gedachtenis te herhalen leidde in de roomskatholieke kerk tot de leer van de transsubstantiatie: door de consecratie tijdens het misoffer worden brood en wijn veranderd in vlees en bloed van Christus. Het wonder is dat de elementen substantieel beschouwd worden als behorende tot hetzelfde lichaam, waarin Christus geboren werd, leed, ten hemel voer, en thans in de hemel zit. Deze leer, tot dogma verheven op het Vierde Lateraans Concilie (1215), werd door de reformatorische kerk verworpen. Veeleer maakte men onderscheid tussen de uiterlijke handeling en de geestelijke gebeurtenis, maar wel met een zodanige verwevenheid tussen beide, dat het een als zichtbaar teken borg stond voor het andere.

Luther (avondmaalssermoen van 1519) zag het avondmaal als sacrament van de gemeenschap en de wederkerige liefde tussen Christus en de gelovigen.

Na het verwerpen van het misoffer en van het dogma van de transsubstantiatie maakte de reformatorische kerk het avondmaal ook los van de predikdienst.

Terwijl de roomskatholieke kerk naar een situatie toegegroei was waarbij de wijn alleen nog door de priester tot zich geno-

men werd en de gemeente alleen nog kon communiëren in het brood, werd het protestantse avondmaal een maaltijdviering van de gemeente met brood en wijn.

Miskelken en avondmaalsbekers

De miskelk (een woord afkomstig van het latijnse calix = beker) kan men wel het belangrijkste liturgische vaatwerk in de roomskatholieke kerk noemen. Door middel daarvan vindt dagelijks de vernieuwing van het kruisoffer plaats.

In de vroege vormen zijn er twee typen: die met twee oren, zoals een Griekse kantharos, en die op een hoge stam, welke door een knop of nodus onderbroken wordt. Deze laatste vorm wordt tenslotte algemeen gebruikt.

Bij de reformatorische christenen is de kelk geen offerkelk meer maar drinkbeker, en hij krijgt een veel soberder vorm. Bovendien moet hij veel groter zijn, omdat niet langer alleen de priester, maar de gehele aan de avondmaalstafel gezeten gemeente eruit mag drinken.

De hervorming in Friesland

De eerste hervormingsbeweging in Leeuwarden vond plaats in 1566 en zij sloeg dadelijk over naar andere plaatsen in Friesland. De kerken werden ontdaan van roomse zaken en er werd gepredikt in hervormde zin. Op zondag 15 september 1566 vond de eerste avondmaalsviering in de kerk van Oldehove onder grote belangstelling plaats.

Ondanks scherpe bevelen van de landvoogd Aremberg hield het stadsbestuur voet bij stuk en beschermde de nieuwe godsdienst. Maar binnen enkele maanden werd alles met geweld van troepen ongedaan gemaakt en in januari 1567

werd al weer op de oude wijze de mis opgedragen in de kerk van Oldehove.

Het zou nog tot 1580 duren eer het tij keerde. De hervormden namen weliswaar in aantal toe, maar eerst nadat op 1 februari 1580 de Leeuwarder bevolking het blokhuis — door stadhouder Rennenberg tegen de zin van de Staten in van een sterkere bezetting voorzien — hadden veroverd en geslecht, konden zij definitief naar de macht grijpen.

De kerken werden opnieuw en ruw ontdaan van roomse beelden en tekens. Gildeleden hadden bijtijds gouden en zilveren kelken en andere kostbaarheden uit hun kapellen gehaald, maar een in het koor van de Grote Kerk verborgen kerk-schat werd door soldaten ontdekt en geroofd.

Nadat Rennenberg in maart openlijk de Spaanse kant gekozen had, werd in de Friese landdag met algemene stemmen besloten de kerk te veranderen.

Sommige priesters en monniken gingen mee over tot het nieuwe geloof. Pastoor Tjebbe Claesz in Scharnegoutum kondigde simpelweg aan, dat hij op een bepaalde zondag voor het laatst de mis zou opdragen en een week later de hervormde eredienst zou invoeren.

De kerkelijke eigendommen moesten volgens de Staten, nu de bevolking praktisch en bloc tot de hervorming was overgegaan, ook aan de nieuwe kerk ten goede komen. Het is dan ook niet zo verbaazingwekkend, dat in het begin nog wel miskelken als avondmaalsbekers gebruikt werden.

Roomskatholiek kerkzilver in Friesland

Friesland is bekend om zijn rijkdom aan middeleeuwse dorpskerken. Naar wat deze destijds aan kerkzilver bezaten kunnen wij slechts raden. Het zal ongetwijfeld indrukwekkend geweest zijn. Een beetje een indruk krijgen we uit het register van geestelijke inkomsten, dat in 1580 voor Oostergo werd aangelegd. Dergelijke registers zullen voor de andere delen van de provincie ook wel bestaan hebben maar zijn niet bewaard gebleven.

Na de omwenteling van 1580 had het Hof van Friesland gelast "om alle die monstrantien, kelken ende andere golden

ende silveren cleynodien van der kerken" te verzamelen en met specifieke opgave aan de gedeputeerden uit te leveren.

Bij het lezen van de opgaven dorp voor dorp krijgen we een schrilte indruk van de troebele tijden. Als het zilver al niet in voorafgaande jaren door "vrijbuteren" gestolen is, wordt wat er over is of het vervangende vaatwerk in koper of tin, wel door doortrekkende soldaten in beslag genomen. Te Bergum zelfs "onder misse vor de prester vant altaer genomen". Slechts een deel is in Leeuwarden of bij de grietman in bewaring gegeven. We kunnen er van uitgaan dat praktisch alles omgesmolten zal zijn. Dat was zeker ook zo als het zilver aan de goudsmid verkocht werd, hetzij om na een storm de kerk te repareren (Aalsum) of "om de Walsche soldaten uut dlande te stueren end de tbetalen" (Giekerk). Veel is ook in beslaggenomen door hopman Johan van Vervou (in de stukken Ferwo genoemd) die in februari 1580 met zijn troepen van Harlingen naar Oostdongeradeel trok in de strijd tegen Rennenberg.

1 Voorstelling van de bruiloft te Kana, detail van de avondmaalsbeker van Wijnaldum uit 1646 (nr. 3).

In Jouswier kon men de trieste opgave dan ook besluiten met "end is geen kerkentuch gebleven".

Niet alleen de zg. kerkereiniging, maar ook de daaraan voorafgaande onrust der tijden had dus een rigoureuze opruiming van alle middeleeuwse edelsmeedkunst bewerkstelligd. Rooms-katholiek kerkzilver in Friesland dateert nu op zijn vroegst van circa vijftig jaar na 1580. Dit bleek onder meer op de grote zilvertentoonstelling die in 1927 in het Fries Museum gehouden werd.

Alleen de R.K. parochie in Irnsum is nog in het bezit van een vergulde miskelk, vernieuwd, maar gemonteerd op een oude voet, waaronder een opschrift dat uit het latijn vertaald luidt: De familie Albada van Poppingawier wijdde dit oude gedenkstuk aan het altaar dat voorheen aan St Catharina, later aan de H. Maagd Maria toegewijd was. Hersteld door Pibo Philipus van Albada anno 1627.

Slechts één geval is mij bekend van een rechtstreeks verband tussen de oude kelk en de nieuwe beker, dank zij de inscriptie op de door Jan Melchers Oostervelt gemaakte avondmaalsbeker van Oostervierum: "Ghemaackt van een paapsken, kelck was olt A^o 1319: Vernieut, ende, gheheylicht. tot. den. dienst. des. Heeren. A^o 1631".

Avondmaalszilver van de hervormde kerk in Friesland

Het is alweer de zilvertentoonstelling van 1927 geweest, die het meest uitgebreide overzicht gaf, ook van hervormd kerkzilver, namelijk meer dan 90 avondmaalsbekers en ruim 60 andere stukken zoals broodschotels, kannen, collecteschalen en doopbekkens.

Slechts enkele bekera dateren van vóór 1600. Veel gemeenten zullen zich niet eerder dan in de jaren '30 en '40 van de 17e eeuw hebben kunnen veroorloven een zilveren beker te laten vervaardigen. Dikwijls zijn de bekera ook geschenken van adellijke of andere personen aan een kerk. Soms wordt alleen vermeld, dat de beker aan een bepaalde kerk behoort.

In het algemeen zijn de bekera in de traditionele, zich naar boven verwijdende vorm gemaakt, die evenzeer bij profane

2 Voorstelling van het laatste avondmaal op de beker uit Wijs van 1664 (nr. 9).

bekera voorkomt. Maar in een enkel geval vindt men een soort kelkvorm op een voet. Friesland kende niet een echt eigen variant zoals de Groningse beker met hoge voet en kabelrand of stekelrand.

Broodschotels en collecteschalen, meestal met uitvoerige inscripties van voorname schenkers komen al in het midden van de 17e eeuw voor. Zilveren wijnkannen pas in de 18e. Daarvóór waren ze van wit of blauw Delfts aardewerk met zilveren deksel.

Een fraaie hoge witte kan van Delfts aardewerk is door de hervormde gemeente van Leeuwarden in bruikleen gegeven aan het Fries Museum, tezamen met een "Keulse" gres kan met tinnen deksel, die in Leeuwarden ook bij het avondmaal gebruikt werd.

3 Voorstelling van het laatste avondmaal op de beker uit Deinum van 1695 (nr. 15).

4 Voorstelling van de Liefde op een beker uit 1670 (nr. 10).

Van het avondmaalstin is niet veel in het museum terecht gekomen. Het belangrijkste stuk is de grote kan, die in 1789 voor de hervormde gemeente in Stiens gemaakt werd, met opschrift: Hoe mildlijk word de Ziel gedrenkt, / Daar Jezus leevend water schenkt. Verder bezit het museum twee vroeg-19e eeuwse bekere van het Groninger type, afkomstig van de Nederlands Hervormde gemeente van Oud-Appelscha en gemaakt door de Groninger tinnegieters Jan en Frederik Reneman.

Avondmaalszilver in het Fries Museum

Een dertigtal stukken is in de loop der tijden hetzij als bruikleen hetzij omdat ze in de kunsthandel terecht gekomen waren en vervolgens werden aangekocht, in het Fries Museum beland.

Het oudst zijn de 16e eeuwse bekere van Leeuwarden, twee uit 1564 en twee uit 1595. Ze zijn ook van afwijkend model, namelijk in de vorm van een hoge kelk op

voet. De eerste werden geschonken door mr. Frans Simonsz, prebendarius, d.w.z. een clericus die inkomsten ontving uit een kerkelijk leen. Gezien de datering zijn ze gemaakt voordat de hervorming officieel vaste voet kreeg, maar ze zijn groot genoeg om bij het avondmaal gebruikt te worden en werden 30 jaar later praktisch gecopieerd. Dat ziet men vaker: als een tweede avondmaalsbeker aangeschaft wordt copieert men de reeds bestaande. In 1684 werd nogmaals een vergelijkbaar stel gemaakt (14).

Veel zeventiende eeuwse bekere van de traditionele vorm hebben een versiering in zogenaamd band- en spitswerk, al of niet met figurale medaillons. Dit werk bestaat uit een gegraveerde band bovenlangs en drie spits uitlopende festoenen langs de wand van de beker. Eén beker is uitgebreid van medaillons met bijbelse voorstellingen voorzien: die van Wijnaldum (3). Simpler is het zich te beperken

5 Voorstelling van de Liefde op de beker van Haskerhorne, Oudehaske en Nieuwehaske uit 1701 (nr. 16).

6 Overzicht van een compleet avondmaalsstel: bezit van de hervormde gemeente te Nijland. Het bestaat uit twee kollektieschalen, drie broodschalen, twee bekers en een schenkan.

tot de voorstellingen van Geloof, Hoop en Liefde (5, 7). Interessant en zeldzaam is de afbeelding van een kerk met zadeldak-toren op de beker van Tjerkgaast (4).

Voor de kerkgeschiedenis bijzonder is de beker van Marssum (6) met het opschrift "Sijnodale Beecker" en de voorstelling van een aantal personen achter een tafel, waaronder de voorzitter van de Dordtse synode, ds. Johannes Bogerman, een calvinist met internationale achtergrond, niet alleen bekend wegens zijn felle optreden tegen de doopsgezinden, maar ook omdat hij de langste baard van Europa had.

Het valt te betwijfelen of de prachtige schotel van Claes Baerdts, met in het midden musicerende engelen en op de lobben van de rand grote bloemenmotieven, oorspronkelijk wel als broodschotel voor het avondmaal vervaardigd zal zijn. In elk geval heeft hij sinds mensenheugenis als zodanig in Itens dienst gedaan (13).

De samengevoegde gemeenten Garijp, Suameer en Eernewoude hadden sinds het begin van de 18e eeuw één gemeenschappelijke beker (19), maar wel met de namen van de diakens van elk der gemeenten op een rijtje.

Toen Eernewoude zelfstandig werd in 1852 lieten ze een eigen beker er bij maken (26).

Ter herdenking aan een gebeurtenis in het persoonlijk leven werden de broodschotels van Buitenpost (18, 20) geschonken. De eerste was een veel oudere schotel met een latere inscriptie, na vijf jaar gevolgd door een in opdracht gemaakte.

Uit de 19e eeuw vormen de vier identieke bekers die door jkvr. Vegilin van Claerbergen voor de Galieërkerk werden geschonken een mooie reeks (24).

Iets over zilver

De term zilver "smeden" verklaart niet zonder meer de verschillende wijzen van bewerking, die het zilver kan ondergaan. Dit kan o.a. zijn hameren, drijven, ciselieren, gieten, graveren, zagen en vijlen. Uitgangspunt voor de 17e eeuwse zilversmid is een baar zilver, die tot een vlakke plaat gehamerd wordt.

Het drijven geschiedt met ponsen (poinçons), waarop met de hamer wordt geslagen. Bij beide bewerkingen wordt aan de achterkant van het voorwerp gewerkt. Het ciselieren geschiedde met stekers (ciseaux) aan de voorkant.

De rijke bewerking van het oppervlak door graveer- of drijfwerk in de zeventiende eeuw is niet alleen een uitvloeisel van stylistische voorkeur, maar ook een gevolg van het feit, dat een zuivere vlakke plaat zilver uiterst moeilijk te vervaardigen was.

Het merken van zilver in de Nederlanden gaat terug op een placaat van Filips de Schone uit 1503, bedoeld ter bescherming van de koper tegen misbruiken van de in gilden verenigde zilversmeden.

Primair dient een stuk zilver gemerkt te worden met het *meesterteken* van de vervaardiger, daaraan wordt toegevoegd de *jaarletter*, die aangeeft welke keurmeester van het gilde in welk jaar verantwoordelijk is voor de keuring. Het derde merk is de *stadskeur*, die de plaats van herkomst aangeeft. Het merken met jaarletters werd in Friesland provinciaal geregeld; de keurmeester-generaal zag er op toe dat elk jaar in alle steden dezelfde letter werd ingevoerd.

In 1695 volgt daarop nog de eis, dat alle zilver in Friesland gemaakt ook voorzien moet zijn van de provinciale keur, bestaande uit het wapen van Friesland.

De merken, bedoeld als hulpmiddel tot het handhaven van de kwaliteit en tot bescherming van de consument, vormen nu een belangrijke bron voor de kennis en de exacte datering van antiek zilver.

Chronologische lijst van avondmaalszilver in het Fries Museum

1. TWEE AVONDMAALSBEKERS

met geprofileerde voet. Op de wand is een naar links gewende, staande leeuw gegraveerd, met een open boek in de voorpoten.

Hierboven: VICIT LEO ILLE EX TRIBV IVDA APOC. 5.

Onder de liprand is gegraveerd: MR * FRANS * SYMO * Z * PREBEDARYS * TO * OLDEHOVE * HEEFT * BESPROKE * 2 * BEKR * TO KERCKS * BEHOE 1564 *. 1564, door Jelle Jansz, Leeuwarden. Merken: mt. huismerk.

H.: 18,3 en 17,6; diam.: 10; gew. 448 en 520 g. Inv.: 483 I en J. Cat. Fries Zilver nr. 5.

Herk.: Bruikleen Ned. Herv. Gemeente, Leeuwarden.

2. TWEE AVONDMAALSBEKERS

op de wand is een klimmende leeuw met een geopend boek in zijn klauwen gegraveerd. Hierboven het opschrift: VICIT LEO ILLE EX TRIBV IVDA APOC. 5.

Onder de liprand: DEESE BEECKERS BEHOEREN TOE DIE KERCKE TE LEEVERDEN 1595 en een klimmende leeuw met een geopend boek.

1595, door Frederick Fredericksz, Leeuwarden. Merken: mt. F.

H.: A 18,2, B 17,7; diam.: 10,3; gew. 440 g. Inv.: 1983-5 A, B. Cat. Fries Zilver nr. 751.

Herk.: Bruikleen Kerkvoogdij Ned. Herv. Gemeente te Leeuwarden.

3. AVONDMAALSBEKER

Op de wand zijn drie rijk geklede figuren gegraveerd: a) een vrouw à trois-quarts met in de rechterhand een buidel en in de linker een papegaai. Op de grond een vaasje met bloemen en een hondje. b) een man "en face", met cape en hoed, lange degen en sporen aan de laarzen. c) een man "en profil" met de rechterhand leunend op een stok, met hoed en lange degen. Op de grond een zittend hondje. Boven deze figuren drie ovale medaillons, bekroond door mascarons, met de voorstellingen: 1) de bruiloft te Kana, 2) de barmhartige Samaritaan, 3) Christus en de Samaritaanse vrouw bij de bron, met twee discipelen. Onder de liprand drie ovale medaillons, met de voorstellingen: A) De dood in de pot, B) Ruth en Boaz, C) De vlucht naar Egypte. Op de bodem van de voet is een wapen gegraveerd, gedekt door een helm en een zilversmidsaambeeld als helmteken, gedeeld; rechts: een halve Friese adelaar, links: doorsneden; boven: een huismerk, onder: een rad? Bij het aambeeld is gegraveerd: I B. Rondom het wapen in handschrift: veel grooter vreucht meer en deucht is soberheijt, als vrolijck zijn bij bier en wijn in gulsicheijt 1643.

1646 door Lolle Jeltjes. Merken: Bolsward, mt. L.J.; jl. B. H.: 18 diam. 12,5; gew. 345 g. Inv.: 1954-3. Cat. Fries Zilver nr. 24.

Herk.: Aangekocht van de Ned. Herv. Gemeente, Wynaldum.

4. AVONDMAALSBEKER

Op de wand is een eenbeukige kerk met zadeldaktoeren gegraveerd. Op de achtergrond links en rechts een huis met bomen, en tussen de huizen: De . Drinckbeker . Der . Dancksegginge/ Dien . Wi . Danckseggende . Segenen/ Is . D . Gemeenschap . Des/ Bloets . Christi/ I . Cor . 10 . vers 16. Onder op de bodem: Pocvlvm . SS . Sinaxi . Destinativm . In . Pago . Tiergaest . Cvm . Annexis . 1650.

1650, door Eelcke Wijntiens. Merken: Leeuwarden, mt. E.V.; jl. T?

H.: 13,6; diam.: 9,5; gew. 221 g. Inv.: 483-B. Cat. Fries Zilver nr. 48.

Herk.: Bruikleen Ned. Herv. Gemeente, Tjerkgaast.

5. AVONDMAALSBEKER

Op de wand is band- en spitswerk gegraveerd, waarin drie ovale cartouches met resp. het Geloof, de Liefde en de Hoop. Onder op de standing: Dit Is Dee Kercke Beeker van Ivrwerdt.

1652, door Wynout Beerns van Asten, Leeuwarden.

Merken: mt. WB; jl. A.

H.: 15,9; gew. 292 g. Inv.: 6735. Cat. Fries Zilver nr. 51.

Herk.: Bruikleen O.K.S.

6. AVONDMAALSBEKER

Op de wand is de Dordtse Synode van 1619 gegraveerd: aan een lange tafel zitten 31 figuren; middenachter de tafel staat de voorzitter, ds. J. Bogerman. Tussen de opstaande zijden van deze voorstelling een alliantiewapen, gedekt door een cartouche waarop in handschrift: A R. G l. Manlijk wapen: gedeeld; rechts: een halve Friese adelaar; links: doorsneden; boven: het monogram X, onder: drie klaverbladen (2-1). Vrouwlijk wapen: gedeeld; rechts: een halve Friese adelaar; links: een huismerk. Boven de Synode is gegraveerd in handschrift: Sijnodale Beecker. Hierboven alternerend mascarons en boeketten, komend uit een viool. Onder de liprand een landschap met de Engel en Tobias, die de vis uit de Tigris haalt. Tussen twee bomen de inscriptie: Tobyas Capittel. 6. Vers 3.4.&

1653, door Jan Melgchers Oostervelt. Merken: Leeuwarden, mt. I M; jl. b.

H.: 19,1; diam.: 13; gew. 455 g. Inv.: 8025. Cat. Fries Zilver nr. 52.

Herk.: Bruikleen Ned. Herv. Gemeente, Marssum.

7. AVONDMAALSBEKER

Op de wand is spitswerk gegraveerd, waarin drie cartouches met resp.: het Geloof, de Hoop en de Liefde.

Onder op de standing is gegraveerd: DE . BEKER .

VOOR . DE . GEMEYNTE . VAN . ITENS . ANNO 1.6.5.8.

1657. Merken: Bolsward, mt. zwaan in schild; jl. F.

H.: 12; diam.: 9,3; gew. 172 g. Inv.: 8024. Cat. Fries Museum nr. 59.

Herk.: Aangekocht van de Ned. Herv. Gemeente Ytens.

8. AVONDMAALSBEKER

Op de wand in band- en spitswerk gegraveerd, waartussen in handschrift: Dese beker / komt de kercke / Armen van beetgum / Toe en Soo wie / desen dri nckbeker / onweerdighlijck / drinckt die is / sculdigh des blo / ets des Heeren. Op de bodem ingekrast I.W. 1660, door Willem Olthof, Leeuwarden. Merken: Dokkum, mt. WO; jl. I. H.: 15,3; diam.: 11,2; gew. 280 g. Inv.: 1972-25. Cat. Fries Zilver nr. 756. Herk.: Aangekocht.

9. AVONDMAALSBEKER

Op de wand is het Heilige Avondmaal en het jaartal 1664 gegraveerd. Het geheel in een cartouche met midden boven een leeuwepkop en middenonder een cherub. Opschrift: BERNHARDVS * REDDINGIVS * PASTOR. / SASKER * IACOBS * OVDERLINGH. / LVITIEN * PITERS * DIACON. 1664, door Jan Melchers Oostervelt. Merken: Leeuwarden, mt. I.M.; jl. H. H.: 18,4; diam.: boven 10,5; gew. 320 g. Inv.: 1963-34. Cat. Fries Zilver nr. 67. Herk.: Bruikleen Ned. Herv. Gemeente te Wijns.

10. AVONDMAALSBEKER

Op de wand is band- en spitswerk gegraveerd, waarin drie ovale cartouches met resp. het Geloof, de Liefde en de Hoop. Onder op de standring is gegraveerd: 1672 en: B I 1716. 1670, door Jan Dirksen Roorda. Merken: Harlingen, mt. Ielie; jl. T. H.: 13,2; gew. 198 g. Inv.: 7272. Cat. Fries Zilver nr. 70. Herk.: Bruikleen O.K.S.

11. AVONDMAALSBEKER

Op de wand is band- en spitswerk gegraveerd waarin drie ovale cartouches waarin resp. een wapenschildje met een huismerk en de letters SP / TI; een vissende man waaronder de letters IS; een vrouw met uitgestoken linkerhand. In de bodem is een historiepenning ± 1590 gesoldeerd die betrekking heeft op de waakzaamheid der Verenigde Nederlanden tegen de Spanjaarden. Vz. omschrift: CISTULA × DULCE × CANENS × NOSTRUM × NON × DECIPIT × ARGUM en als onderschrift: NON × TEMERE / CREDENDUM. Kz omschrift: ADVERSUS × INNIXUM × ULTRO × SESE × ERIGIT × PONDUS × en als onderschrift: FRUSTRA × CO / NATUR.

XVII c. Merken: Franeker, mt. onduidelijk.

H.: 14,6; diam. 10,8; gew. 287 g. Inv.: 1981-89. Cat. Fries Zilver nr. 758.

Herk.: Bruikleen van Kerkvoogdij Ned. Herv. Gemeente te Sexbierum, afkomstig van de kerk van Pietersbierum.

12. AVONDMAALSBEKER

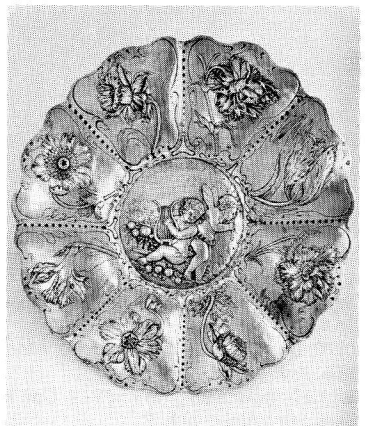
Op de wand van de beker is spitswerk gegraveerd.

Onder de liprand: KERCKEN . BEECKER . TOT . PEINS . D . IOHANNES HORSTENIVS . PAST : IOHAN . HIDDES & GERBEN . IANSEN . OVD . ALBERTVS . RADINGA & SIITS . PITERS . DIAC.:

1680, door Agge Jelles Reynalda. Merken: Franeker, mt. A I: jl. H.

H.: 14,8; diam.: 10,4-10,8; gew. 215 g. Inv.: 483-D. Cat. Fries Zilver nr. 76.

Herk.: Aangekocht.

13. SCHOTEL

met rand van acht gelobde vakken, op elk waarvan een gesteelde bloem met bladeren. Op het plat twee musicerende, gevleugelde putti.

1681, door Claes Baerdts. Merken: Bolsward, mt. halve maan met drie sterren; jl. I.

Diam.: 39,5; gew. 610 g. Inv.: 8023. Cat. Fries Zilver nr. 78.

Herk.: Aangekocht van de Ned. Herv. Gemeente, Ytens.

14. TWEE AVONDMAALSBEKERS

Op de wand is een klimmende leeuw met een geopend boek in zijn klauwen gegraveerd. Hierboven het opschrift: VICIT LEO ILLE EX TRIBVA IVDA APOC: 5. Onder de liprand: DEESE BEECKERS BEHOOREN TOE DIE KERCKE TE LEEWERDEN 1684.
1684, door Johannes Jans, Leeuwarden. Merken: Leeuwarden, mt. I.I.; jl. M.
H.: A 18,2, B 18; diam.: A 10,5, B 10,2; gew. A 450 g, B 440 g. Inv.: 1983-6 A.B. Cat. Fries Zilver nr. 760.
Herk.: Bruikleen Kerkvoogdij der Ned. Herv. Gemeente te Leeuwarden.

15. AVONDMAALSBEKER

Op de wand is een medaillon gegraveerd omgeven door twee van onder samengebonden takken, met een voorstelling van het laatste avondmaal. Ernaast in handschrift:

Saligh zijne die geroepen zijn tot het
Avontmaal van de Bruiloft des Lams apoc: 19:9:
Johannes Winkelaer x Romke Cornelis x Auke Douwes x
Pastor in Deinum Ouderling Ouderling
Pitter Sijbrens x Minne Ales
Diaken Diaken

1695

1695, door Pieter de Wit. Merken: Friesland-Leeuwarden, mt. klaverblad met ster; jl. gekroonde A.
H.: 14,1; diam.: 10,4; gew. 307 g. Inv.: 6736. Cat. Fries Zilver nr. 92.
Herk.: Bruikleen O.K.S.

16 AVONDMAALSBEKER

Op de wand van de beker zijn medaillons gegraveerd omgeven door C-vormige krullen en bladeren. In de medaillons v.l.n.r.: de Hoop, de Liefde, de Lof en de Hulp. Onder de liprand is in handschrift gegraveerd: De Diaconie Beker van Haskerhorne van Oude en Nieuwehaske A° 1701.
1701, toegeschreven aan Jurjen Geringa, Joure. Merken: Friesland-Sneek, mt. I G; jl. gekroonde G.
H.: 13,6; diam.: 11,4; gew. 300 g. Inv. 1978-612. Cat. Fries Zilver nr. 765.
Herk.: Aangekocht.

17. TWEE AVONDMAALSBEKERS

Op elke beker zijn twee medaillons gegraveerd, waarin in handschrift: 1) *Eo/Prae/Seqvimini/me*; 2) *D. Petrus-Arrundeus V.D.M./In Mackinga Cum/Annexis Per Annos/Fere. VII. Dein. In. Pago/Englum. Ad Annos/XXII Classi/Leovard:/Dedit/1703.*

1703, door Pieter de Wit? Merken: Friesland-Leeuwarden, mt. klaverblad met ster; jl. gekroonde I.
H.: a. 16,3, b. 16,6; diam.: boven 12,1-12,3; gew. a. 435 g, gew. b. 432 g. Inv.: 483-Aa/b. Cat. Fries Zilver nr. 107.
Herk.: Bruikleen Classis Leeuwarden.

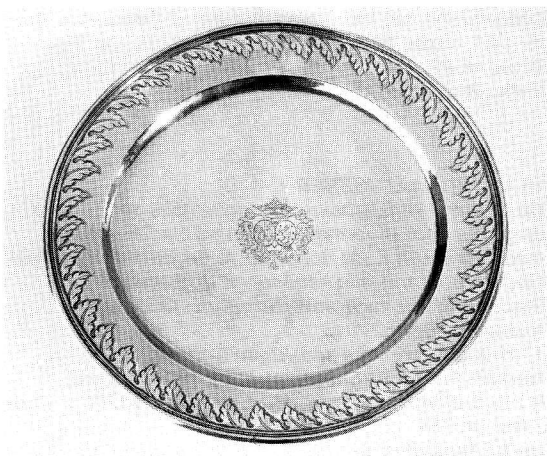
18. BROODSCHOTEL

Midden op het plat het alliantiewapen Acronius-Aebinga van Humalda. Onder op de bodem in handschrift gegraveerd: *Ter Gedagtenis Van/de Vijf en Twintig Jaerig Trouw dag/Hebben den Hoog Edelen Gestrengen Heer/Martinus Van Acronius Generael Majoor/Van de Infanterie in den dienst van den Staet/Der Vereenigde Nederlanden Colonel en Chef/Van een Resiment te Voet, en den HoogWelGebooren/Vrouwe Baüdina Lucia Aebinga Van Hümalda/Gegeeven dese Schotel aen de Kerk Van Büitenpost/Om gebrüikt te worden tot des Heeren Heiligen/En Hoog Weerdigen Avontmaal/Anno den 8 September/1773.*

1711, door Bernardus Wyntiens van Asten, Leeuwarden. Merken: Friesland-Leeuwarden, mt. B A; jl. gekroonde R.

Diam.: 32; gew. 714 g. Inv.: 1980-46. Cat. Fries Zilver nr. 767.

Herk.: Bruikleen Ned. Herv. Gemeente te Buitenpost.

19. AVONDMAALSBEKER

Onder de liprand gegraveerd: **HIER SPYST EN DRINCKT ONS GODT MET CHRISTI VLEESCH EN BLOEDT / GELICK EEN HARDER VOEDT EN LAEFT SIN SCHAEPKENS GOEDT.** Daaronder in handschrift: Nicolaus Staphorstius Ecclesiastes in Garijp Suameer Eernewolde. Daaronder:

GARIJP	SVAMEER	EERNEWOLDE
RINSE VLDRICKS	DOVWE	HILLE VIJLKES

	HEDMANS	
YE SYTSES	OVWE DOVWEN	PYBE OTTES
OVDERLINGEN	OVDERLINGEN	OVDERLINGEN
YAN MELLES	TIEBBE OEDSES	SYTB IOCLVMS
MELLE VALTERS	SYBREN YANS	PYTER BINTSES
DIAKENS	DIAKENS	DIAKENS

Daaronder in handschrift: Nachtdmaels Beecker van Garijp Suameer en Eernewolde A° 1717.

1717, door Bernardus van Asten, Leeuwarden. Merken: Friesland-Leeuwarden, mt. B A; jl. gekroonde B.

H.: 16,7; diam.: 10,3; gew. 275 g. Inv.: 1981-84. Cat. Fries Zilver nr. 769.

Herk.: Bruikleen Ned. Herv. Gemeente, Eernewoude.

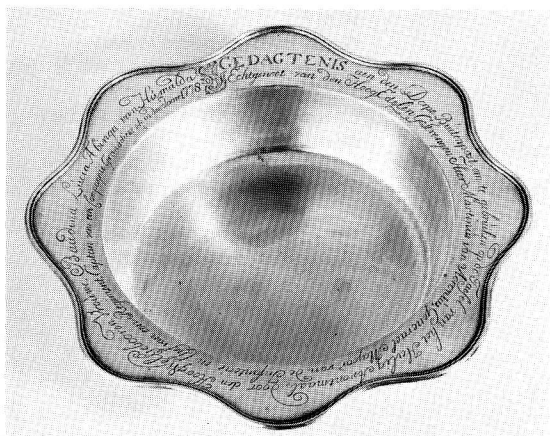

20. BROODSCHOTEL

In handschrift op de rand gegraveerd: **GEDAGTENIS** aen den Dorpe Buitenpost om te gebruiken op de Taefel van het Heilig Avontmaal, door den HoogWelGebooren Vrouwe, Baudina Lucia Abinga van Humalda/ Echtgenoot van den HoogEdelen Gestrengen Heer Martinus van Acronius, Generael Majoor van de Infanterie en Chef van een Regiment van een Compagnie Granadiers etc.: in den Jaare 1778. 1778, door Hendrik Dauw, Leeuwarden. Merken: Friesland-Leeuwarden, mt. H D gekroond; jl. gekroonde A.

Diam: 25,6; gew. 450 g. Inv.: 1980-47. Cat. Fries Zilver nr. 786.

Herk.: Bruikleen Ned. Herv. Gemeente te Buitenpost.

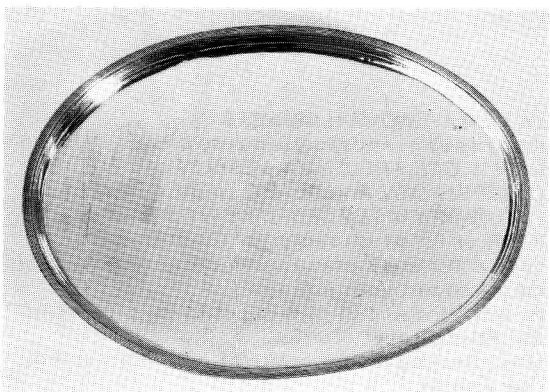

21. TWEE BROODSCHOTELS

Ovale, platte schotels met geprofileerde rand. 1818, door H. Schut verm. Leeuwarden. Merken: mt. H S en een geweertje; jl. l.

L.: 39; b.: 30; h.: 1,6-2; gew. A 700 g, B 750 g. Inv.: 1983-7 A, B. Cat. Fries Zilver nr. 791.

Herk.: Bruikleen Kerkvoogdij Ned. Herv. Gemeente te Leeuwarden.

22. AVONDMAALSBEKER

Op de wand het wapen Haersma en daaronder in handschrift gegraveerd: S. Haersma / 1827. 1827, door W. Schreuder, Leeuwarden. Merken: mt. W S en bijenkorf; jl. S. H.: 13,7; diam.: 9,7; gew. 310 g. Inv.: 1980-48. Cat. Fries Zilver nr. 797.

Herk.: Bruikleen Ned. Herv. Gemeente te Buitenpost.

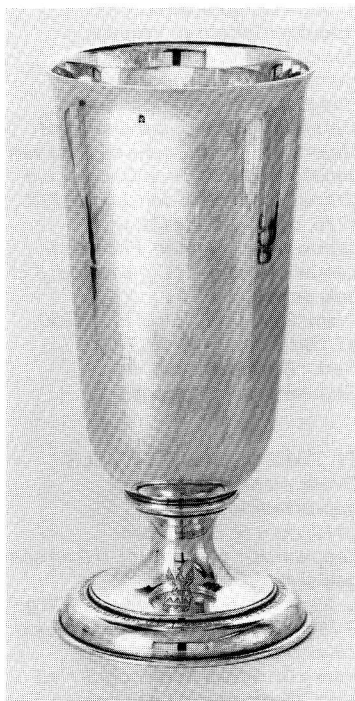
23. AVONDMAALSSCHAALTJE OP VOET

Op de binnenbodem in handschrift gegraveerd S. Haersma / 1827.

1827, door W. Schreuder, Leeuwarden. Merken: mt. W S en bijenkorf; jl. S.

L.: 17,3; b.: 12,6; h.: 5; gew. 245 g. Inv.: 1980-50. Cat. Fries Zilver nr. 798.

Herk.: Bruikleen Ned. Herv. Gemeente te Buitenpost.

24. VIER AVONDMAALSBEKERS

Op de welving van de voet gegraveerd: GESCHENK VAN DE H.W. GEB. FREULE L.A. VEGELIN VAN CLAERBERGEN. AAN DE NED. HERV. GEMEENTE LEEUWARDEN. TEN GEBRUIKE IN DE GALILEËR KERK. en het wapen Vegilin van Claerbergen.

1845, door Hermanus van Assen, Leeuwarden. Merken: mt. V A en pletmolen; jl. L.

H.: 20,9-21; diam.: 10; gew. 450-485 g. Inv.: 1983-9 A-D. Cat. Fries Zilver nr. 806.

Herk.: Bruikleen Kerkvoogdij Ned. Herv. Gemeente te Leeuwarden.

25. AVONDMAALSBEKER

Op de wand is band- en spitswerk gegraveerd waarin drie ovale cartouches met resp. een wapenschildje met een huismerk; een vissende man; een vrouw met uitgestoken linker wijsvinger. Tussen de cartouches is in handschrift gegraveerd: Aan de / Hervormde Gemeen. ./. . te Pietersbierum Angeboden / door / Bonifacius van der Haer den 11 October / 1846.

1846, door Hermanus van Assen, Leeuwarden. Merken: mt. V A en pletmolen; jl. M.

H.: 14,7; diam.: 10,7; gew. 202 g. Inv.: 1981-90. Cat. Fries Zilver nr. 808.

Herk.: Bruikleen Ned. Herv. Gemeente te Sexbierum.

26. AVONDMAALSBEKER

Op de wand in handschrift gegraveerd: Drinkt alle daar uit want dit is mijn bloed hetwelk voor velen vergoten wordt tot vergevinge der zonden. Daaronder: Binne Bolleman van der Veen.

eerste predikant der Hervormde Gemeente te Eernewoude

als afzonderlijke gemeente sedert den 25 April 1852 Jelle Johannes Staphorsius. Ouderling en Kerkvoogd Ale Roelofs Vegter. Ouderling en Kerkvoogd Auke Douwes Veenstra, diaken

Melis Jans van der Veen, diaken en Kerkvoogd 1853, door B. E. Wietzema, Surhuisterveen. Merken: mt. B W 154; jl. T.

H.: 16,4; diam.: 10,1; gew. 287 g. Inv.: 1981-85. Cat. Fries Zilver nr. 816.

Herk.: Bruikleen Ned. Herv. Gemeente, Eernewoude.

27. AVONDMAALSBEKER

1871, door S. F. Reitsma, Sneek. Merken: mt. 10 R; jl. m. H.: 13,4; diam.: 9,8; gew. 330 g. Inv.: 1980-49. Cat. Fries Zilver nr. 830.

Herk.: Bruikleen Ned. Herv. Gemeente te Buitenpost.

Geraadpleegde literatuur

D. P. R. A. Bouvy, Edelsmeedkunst (Kerkelijke Kunst 3), Bussum 1967.

H. von Campenhausen e.a., Die Religion in Geschichte und Gegenwart, I, Tübingen 1957, s.v. Abendmahl.

Catalogus Fries Zilver, Fries Museum Leeuwarden, 1985² (ter perse).

Catalogus Tentoonstelling Friesch Zilver, Leeuwarden 1927.

Catalogus tentoonstelling Vijf Eeuwen Kerkelijke Kunst, Fries Museum Leeuwarden, 1947.

S. ten Hoeve, Avondmaals- en doopgerei van de Grote- of Jacobijnerkerk te Leeuwarden, in: Publicatieband Alde Fryske Tsjerken, III, 50-52.

H. Oldenhof, Van reformatie tot revolutie, in: Bijdrage tot de Kerkgeschiedenis van Friesland, o.r.v. E. Bruna e.a., Franeker 1951, 53 v.

N. Ottema, Geschiedenis van het Gouden Zilversmidsbedrijf in Friesland, in: De Vrije Fries, XXVIII, 1927, 219-333.

J. Reitsma, Honderd jaren uit de geschiedenis der Hervorming en der Hervormde Kerk in Friesland, Leeuwarden 1876.

J. Reitsma, Register van de Geestelijke Opkomsten van Oostergo, Leeuwarden 1888.

Gebruikte afkortingen

b. = breedte

diam. = diameter

gew. = gewicht

H. = hoogte

Herk. = herkomst

Inv. = inventarisnummer Fries Museum

jl. = jaarletter

mt. = meesterteken

STICHTING ALDE FRYSKJE TSJERKEN

Eewal 86^{III} - 8911 GV Leeuwarden, telefoon: 058-139666.

Postgiro 2207600 - Bank: Friesland Bank Leeuwarden rek.nr. 29.81.00.703

Kantooruren: 's morgens 9.00-12.00 uur, 's middags 14.00-16.30 uur.

keppelstok

Keppelstok

Alde Fryske Tsjerken

Stichting Alde Fryske Tsjerken viert derde lustrum

De Stichting Alde Fryske Tsjerken viert dit jaar haar derde lustrum. Een gebeurtenis om bij stil te staan. Grote festiviteiten staan er echter niet op het programma. De zaak wordt dit keer meer informatief aangepakt. Het lustrumjaar zal namelijk staan in het teken van de hedendaagse beeldende kunst. Daarom worden er twee tentoonstellingen georganiseerd in de Grote Kerk te Leeuwarden en It Bleekerhûs te Drachten. Over deze gebeurtenissen en nog enkele andere lustrumactiviteiten het volgende;

Van oudsher heeft men in kerken kunst aangebracht, zoals muurschilderingen, houtsnijwerk en gebrandschilderde ramen. In de protestantse traditie van de laatste eeuwen is dit aspect van de kerk-

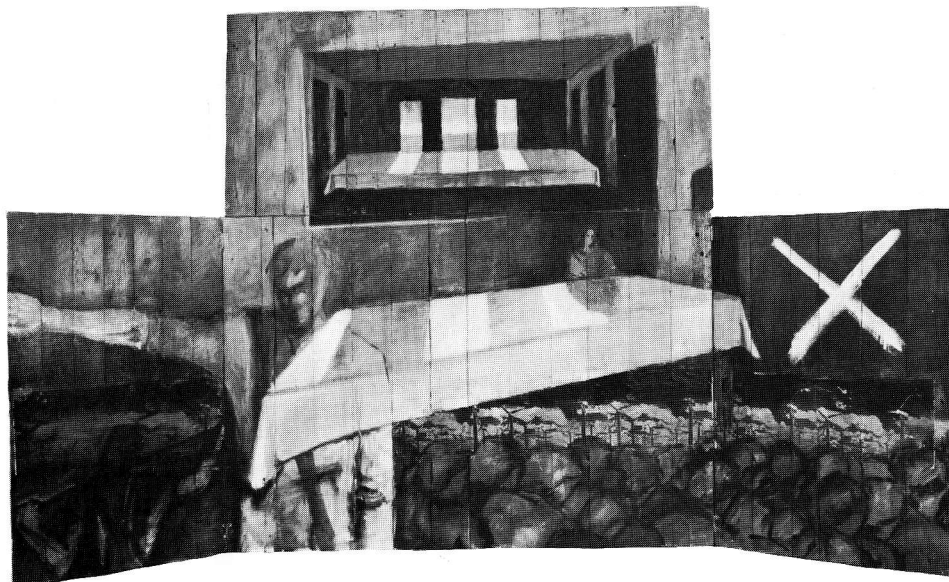
bouw echter vaak verwaarloosd, waardoor veel kerken, ook in Friesland, dikwijls een kaal aanzien gekregen hebben. Anderszijds bieden veel kerken door hun grote muuroppervlakken juist wél ruimte voor beeldende kunst.

De Stichting Alde Fryske Tsjerken wil bevorderen dat er meer kunst in de kerken in Friesland komt. In de eerste plaats terwille van het kunstwerk zelf. Een goed kunstwerk kan veel bijdragen tot een positieve beleving van de ruimte, kan belangrijk sfeer-versterkend werken. In de tweede plaats heeft kunst dikwijls ook een symboolwaarde. Het beeldt iets uit of verwijst naar een gedachte en dat laatste kan vooral in een kerk goed op zijn plaats zijn.

Het laatste avondmaal

Van 7 tot 28 september zal in de Grote Kerk te Leeuwarden een tentoonstelling worden ge-

"Avondmaal" van "Wij bestaat niet"

houden met als onderwerp: Het laatste avondmaal.

In de eerste plaats is het avondmaal een centraal onderdeel van het christelijk geloof, zowel bij katholiek als protestant. Christus heeft het avondmaal ingesteld met de woorden: "Doet dit tot mijn gedachtenis". Bij de viering van het avondmaal gaat het dus om het denken aan Christus. Daarbij gaat het om alle facetten van de Christusfiguur, zowel zijn leven, bijv. zijn omgang met mensen, als om zijn lijden en sterven. In de tweede plaats is een gezamenlijke maaltijd bij uitstek een gebeuren waarbij de relatie tussen mensen tot uiting kan komen. De beleving van de gemeenschap met andere mensen wordt vaak sterk beleefd in het samen eten. Het gaat dus om de uitbeelding van een avondmaal waarbij beide gegevens gekombineerd worden: de gemeenschap met Christus en de gemeenschap van mensen. Deze uitbeelding, in welke vorm ook, kan uitdrukking geven aan gedachten over geloof, mensen en wereld. Dat kunnen gedachten zijn van instemming maar ook van protest. De vorm kan zowel figuratief als abstract zijn en een groot scala van mogelijkheden daartussen.

In samenwerking met de Fryske Kultuerried heeft de lustrumcommissie van de Stichting Alde Fryske Tsjerken de vraag gericht tot alle beeldende kunstenaars in Friesland of zij een kunstwerk gemaakt hebben met dit thema als onderwerp en zo ja of zij dat voor deze tentoonstelling willen afstaan. Verder is aan vijf kunstenaars gevraagd om een schilderij te maken, speciaal voor deze tentoonstelling. Van het schilderscollectief "Wij bestaat niet", zullen enkele veelluiken worden opgesteld ook over dit thema.

De tentoonstelling is open van maandag tot zaterdag van 2 tot 5 uur. Leeuwarden, Grote Kerk, 7 - 28 september 1985.

Moderne kunst en Friese kerken

In december zal een tentoonstelling worden gehouden waarop een overzicht gegeven zal worden van de beeldende kunst die er sinds 1945 in of aan Friese kerken is aangebracht. Dat zijn bijvoorbeeld doopvonten, onder andere van C. Fokma in Wons en Exmorra, en brandschilderde ramen van J. Popma en D. Osinga in Bolsward en Leeuwarden. Daarnaast zijn er wandkleden, kruiswegstaties, baksteenmozaïeken, metaalsculpturen, (bijv. in de Georef. Kerk te Surhuisterveen van B. Hendriks), muurschilderingen en orgelpanelen.

De tentoonstelling over dit onderwerp zal worden gehouden in het museum It Bleekerhûs te

Drachten van 14 december 1985 tot en met 25 januari 1986.

Lustrum kerkendag

In het derde lustrumjaar van de stichting, zijn allerlei activiteiten in de kerken van de stichting georganiseerd.

Op 14-9-1985 en 21-9-1985 organiseren wij een extra jubileum kerkendag langs al onze objecten die wij in ons bezit hebben. Deze twee zaterdagen staan er 27 kerkdeuren open in Friesland. In deze kerken worden dan diverse activiteiten georganiseerd, terwijl men bij de twee klokkestoelen het klokkentouw mag hanteren. Ook in onze torens mag een ieder even klokluiden.

Iedere deelnemer moet voor eigen vervoer zorgen; in de kerken en bij de klokkestoelen zal één onzer commissieleden u hartelijk ontvangen en in de kerk of bij de klokkestoel is altijd een beschrijving verkrijgbaar; deelname is geheel gratis.

Boek "Kerk-bouw in Friesland"

Ter gelegenheid van het derde lustrum van de stichting zal in het najaar het boek *Kerk-bouw in Friesland* verschijnen. De titel van het boek staat nog niet vast; de samenstelling wel. Zeventien auteurs, alle specialisten op het gebied van bepaalde aspecten van de kerkbouw, de inrichting en het gebruik van kerken, verlenen medewerking aan dit boek. Zij hebben er voor gezorgd dat het een prettig lees- en kijkboek voor alle geïnteresseerden in dit fascinerende onderwerp is geworden. Hun bijdragen zijn vakkundig, maar geen diepgravende studies. Het zijn bevattelijke overzichten die de grote lijnen aangeven en toegelicht en geïllustreerd worden met de opmerkelijkste voorbeelden. Het kan een handboek genoemd worden; een boek dat gebruikt kan worden om meer inzicht te krijgen in de ontwikkelingen in de kerkbouw en -inrichting. Niet alle honderden kerken van Friesland kunnen er aan de orde komen, maar door de aanpak vanuit verschillende invalshoeken zal het wel een zeer afwisselend beeld verschaffen van allerlei typen kerkgebouwen die van de 11e/12e eeuw tot en met de 20e eeuw in Friesland tot stand gekomen zijn. Van de romaanse zaalkerkjes tot de moderne buitenwijk-kerken; elke periode krijgt aandacht. Een hoofdstuk van zes paragrafen is gewijd aan bijzondere onderdelen van de kerken, zoals torens en klokken, poortjes en sacristieën. In twee andere hoofdstukken worden de middeleeuwse en protestantse kerkinterieurs behandeld: van altaren, muurschilderingen en koorbanken tot preek-

stoelen, herebanken en orgels. Ook de niet-herformde kerkgebouwen van de eeuwen na de reformatie, de kerken van katholieken, doopsgezinden, gereformeerden enz., krijgen aandacht. De bijzondere gebeurtenissen die de kerken hebben ondergaan: overstromingen, branden, restauraties, veranderingen van functie zijn evenmin vergeten. De plaats van de kerken in dorp en stad en de omgeving van de kerkgebouwen zijn eveneens in afzonderlijke paragrafen behandeld.

Het boek gaat 168 bladzijden tellen en zal rijk geïllustreerd zijn met een zeer gevarieerde collectie foto's en tekeningen. Het boek zal bij Bosch & Keuning verschijnen en voor donateurs van de stichting 18,90 en in de boekhandel 22,90 gulden gaan kosten.

Jubileumexcursie 8 juni 1985

De zomer-jubileumexcursie zal naar het eiland Terschelling in de provincie Friesland gaan en wel naar de volgende kerken:

de Ned. Herv. Kerk en Doopsgezinde Kerk van West-Terschelling, het Striper kerkhof, de Ned. Herv. Kerk van Midland en Hoorn.

De excursie start vanaf de kade in Harlingen, vanwaar de veerboot ons naar het eiland zal brengen om 9.30 uur.

Op het eiland zijn autobussen van de Fram die ons naar de diverse objecten zullen brengen.

De deelnemers zullen dan om 11.00 uur de eerste kerk kunnen bezichtigen.

Wij verwachten van u ook nu weer vroegtijdige aanmelding om teleurstelling te voorkomen.

De kosten bedragen f 42,50 per persoon, inclusief mapje met kerkbeschrijvingen.

U kunt zich t/m 20 mei aanmelden via overmaking van het bedrag op gironummer 36.90.669 t.n.v. de Excursiecommissie "Alde Fryske Tsjerken".

Geslaagde winterexcursie

Op 19 januari hielden tal van deelnemers door een schitterend besneeuwd landschap de traditionele winterexcursie langs de kerken van Kornwerd, Makkum, Schraard en Wons. De elfstedentochtberichten voor radio en televisie weerhielden mogelijk een aantal trouwe deelnemers uit Holland ervan om naar Friesland te komen, maar niettemin waren er ruim vierhonderd mensen die de kerken bezochten.

Leden van de excursiecommissie van onze stichting zorgden voor de ontvangst van de met vier bussen of met eigen vervoermiddel reizende gasten. Ze werden op hartelijke en enthousiaste wijze bijgestaan door kerkvoogden en gemeenteleden, die hier en daar mogelijkheden

hadden geschapen om de inwendige mens te versterken. In Kornwerd schepte ds. H. Dijkstra zelfs erwtensoep op voor de bezoekers en ten bate van de kerkrestauratie die zo zeer nodig is. De excursie bood wel afwisseling: de zo Hollandse aandoende 17de-eeuwse kerk van Makkum, de achzijdige 'theebus' van Wons, de laatromaanse kerk met zadeldakten van Schraard en de middeleeuwse kerk van Kornwerd met de merkwaardige 19de-eeuwse ometseling. In de kerken werd men met orgelspel verwelkomd en traditioneel gaven leden van de excursiecommissie een meer of minder uitvoerige toelichting.

Waren andere jaren de kerken opengesteld vanaf half twee, deze keer was 12 uur de openingstijd. Dit om wat ruimer tijd te hebben om de kerken en ook de dorpen te bezichten.

De streek waardoor de tocht voerde is de geboorteplaats van tal van dichters en schrijvers, die deze streek en ook de kerkgebouwen meer dan eens kozen als onderwerp van hun literaire uitingen. Met name dr. Obe Postma heeft op onnavolgbare wijze over de streek, haar geschiedenis en haar boerderijen en kerken gedicht. Het leek de excursiecommissie een goede gedachte om in het jubileumjaar van onze stichting als extraatje aan de beschrijving van de kerkgebouwen een artikel toe te voegen over Makkum, Wons, Kornwerd en Schraard in de (Friese) literatuur. Mevrouw drs. Tineke Steenmeijer-Wielenga van het Frysk Letterkundich Museum was bereid dit artikel te schrijven. Het is samen met de vier kerkbeschrijvingen nog verkrijgbaar en U kunt het ontvangen door f 7,50 over te maken t.n.v. Exkursiecommissie A.F.T., Eewal 86-3, 8911 GV Leeuwarden op girorekening 3690669. Wilt U er op het giroformulier even bijschrijven: mapje winterexcursie 1985?

Kerkscheepjes in Fries Scheepvaart Museum

In de kerken van Sneek en van Oosterzee hebben kerkscheepjes gehangen, mogelijk ook in de kerk van IJlst. Op het raadhuis daar wordt in elk geval een ontakeld 17de-eeuws scheepsmodel bewaard dat opgehangen kan worden. Er staat op geschilderd: DIE MYN NAEM BEGERIG IS TE WEETEN, 'T WAEPEN VAN DIE STADT YLST BEN ICK GEHETEN.

In onze eeuw zijn in kerken op de Waddeneilanden enkele scheepjes geplaatst, met name staande exemplaren. In Heerenveen kreeg een turfschip een plaats in de kerk.

In andere provincies zijn veel meer kerkscheepjes bewaard gebleven. Sommige daarvan zullen te zien zijn op een tentoonstelling die gehouden

"Westhem"

wordt in het Utrechtse Catharijneconvent, het Fries Scheepvaart Museum te Sneek en het Veluws Museum te Harderwijk. De tentoonstelling zal verder bestaan uit schilderijen met afbeeldingen van kerkscheepjes, foto's, documentair materiaal en materiaal over restauratie van scheepsmodellen.

De tentoonstelling wordt in het Fries Scheepvaart Museum te Sneek gehouden van 31 augustus — 28 september 1985. Het adres van het Museum is Kleinzand 14.

De openingstijden zijn van maandag t/m zaterdag van 10.00-12.00 en 13.30-17.00 uur.

Impressies van een schaatstocht: Laat het landschap niet verloren gaan

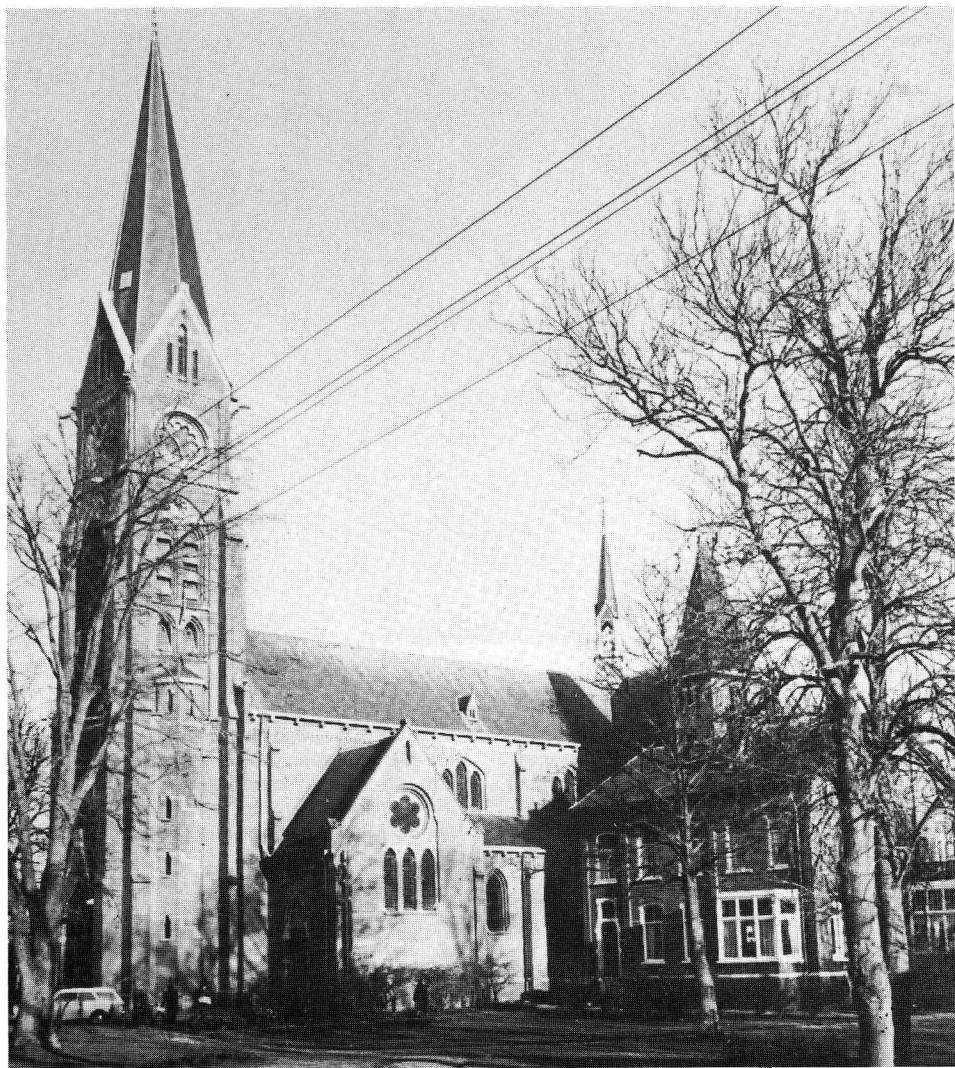
Dinsdag 19 februari jongstleden — twee dagen voor de Elfstedentocht — was een zonnige, windstille, winterse dag. Met dit verrukkelijke weer bonden wij — één volwassene en drie kinderen van 11 en 12 jaar — om 11.00 uur de schaatsen onder te Tjerkwerd voor een toertocht van 20 km. In langzaam tempo en met de zon rond de middaghoogte verlieten wij Tjerkwerd via de Trekvaart naar Bolsward. De tocht bleek langs tientallen terpen te voeren, dichtbij de route en soms iets verder in het landschap.

Meestal met enige bebouwing, enkele malen met kleine dorpen. Ook het startdorp ligt op een terp, de uitgang "werd" wijst al in die richting. Rondom Tjerkwerd ligt een aantal buurschappen op terpen, zoals Baburen, Jousterp en Rijseterp.

Bolsward ligt te blakeren in de zon. Het stadsbeeld wordt gedomineerd door de Martinikerk. De tocht voert vervolgens via de Wijmerts naar Wolsumerketting. Op enige afstand ligt het terpdorpje Wolsum. Ook hier buurtschappen met namen als Jouswerd en Remswerd. Wij schaatsten langs Vijfhuis en komen in de omgeving van Abbegasterketting. In deze drie gehuchten zijn de oude waterherbergen nog duidelijk te herkennen. Onze grootouders en de generaties daarvoor schaatsten van herberg tot herberg. Als het ijs sterk was, was het ontstellend druk in deze herbergen. Er werd veel verteerd. En als de winter te lang duurde kwam menigeen krap bij kas te zitten. De zilveren tabaksdozen en andere dingen van waarde konden echter bij de kasteleins worden beleend.

Tegenwoordig is het erg rustig in en om deze herbergen. Ze hebben een andere functie gekregen of staan leeg. Ze liggen met de voorkant naar het water, zijn vanaf het ijs gezien beeldbepalend en vertegenwoordigen een stukje Friese wintertraditie.

Voor het Abbegasterketting verwisselen wij de brede Wijmerts voor de nauwe, slingerende

R.K. kerk Blauwhuis

vaart naar Westhem. Het landschap is hier open en zeer wijs. Toch is het vlakke gebied niet zo vlak als het lijkt. De weilanden liggen er wat "roungear" bij als gevolg van de werking van de Middelzee. Vanouds zijn de terpen met elkaar verbonden door waterwegen, geulen en slenken die de zee achterliet. In de 10e eeuw begon hier de bedijking. Elke terp was toen, en nog lang daarna, een min of meer zelfstandige eenheid, zelfvoorzienend en met een gesloten bebouwing.

In de zuidelijke kom van de oude Middelzee, waar wij ons thans bevinden, zijn de hemmen ontstaan. Een hem is een binnenpolder die na-

tuurlijk afwaterde. De polder was omringd door dijken om eventueel bij een dijkdoorbraak binnendringend zeewater te keren. Voorts boden de dijken bescherming tegen bij storm opgejaagd boezemwater. De hemmen verloren hun functie na de verbetering van de zeedefensie in de 19e eeuw. De hemdijken sloten meestal aan tegen de oude Middelzeedijken. Sommige vervullen nog een functie als waterschapdijk.

Westhem

Het kerkje van Westhem uit de 18e eeuw met een zadeldak uit de 14e eeuw ligt stil en

verlaten op de terp. Een oeroud Fries beeld, om niet licht te vergeten. Na Westhem passeren wij een drietal meertjes. Langs een smalle, kronkelende vaart bereiken wij Greonterp. De ramen van de huizen van dit ontvolkte dorp staren ons wezenloos en ongestuurd aan. Al bijna twee eeuwen moet Greonterp het zonder een kerk stellen. Op het door een gracht omringde kerkhof staat een klokkestoel uit 1822. Of eigenlijk is het geen klokkestoel, maar een laag torenachtig bouwwerk dat aan een kapelletje doet denken.

Voorbij Greonterp wordt de stilte echt tastbaar. Geen verkeer, geen vogels, geen mensen. Wij schaatsen langs de Sens en Atzebuurster meren, die in 1633 zijn drooggelegd.

Het volgende terpdorp is Dedgum. Langs de Trekvaart arriveren wij tenslotte weer in Tjerkwerd.

Wij zijn door een harmonieus gebied getrokken met een rijke historie en veel culturele en natuurlijke monumenten.

Ongeveer in het midden van onze rondtocht lag steeds het dorp Blauwhuis een katholieke enclave in een overwegend hervormd gebied. De uit 1871 daterende en door de architect Cuypers gebouwde neo-gotische St. Vituskerk is niet uit ons gezicht geweest.

Helaas is in de afgelopen 50 jaren in dit gebied een aantal beeldbepalende elementen verdwenen, zoals de houten klapbruggen in Tjerkwerd, Wolsumerketting, Greonterp, Dedgum en Parrega en enkele "heechhouten". De waterherbergen zijn gedoemd te verdwijnen of worden onherkenbaar verbouwd. Daarnaast wordt het culturele bezit aangetast door de ontvolking en

de grootschaligheid van de melkveehouderij. Gelukkig zijn in het landschap nog duidelijk herkenbaar de terpen, de door de zee gevormde waterwegen, de polderdijken en soms de nauwelijks meer in gebruik zijnde kerkepaden. Met enige moeite staan ook de kerken en torens nog overeind. Het gebied is rijk in zijn eenvoud. De mensen zijn er vanouds sober, ingetogen en arbeidszaam. Het bestaan is karig. Geen rijkversierde kerken en monumenten, wel trouw kerkvolk. In het algemeen is de ruimtelijke structuur van de menselijke samenleving nog in harmonie met de natuurlijke mogelijkheden.

Wijlen Jan Tjittes Piebenga heeft dit gebied als volgt gekarakteriseerd: "De marren en puollen, de wielen en hoppen, de tochten en wjitteringen, der komt gjin ein oan as men se bij de namme neame wol. Hjir en dêr binne der yn de rin fan de ieuwen wetters droechmakke; jo sjogge it hjoeddedei noch mei ien eachopslag. It is it lân fan himdiken, rigen en skattingen, fan gaesten en gravinnewei, fan klyn — en fan knipgroun.

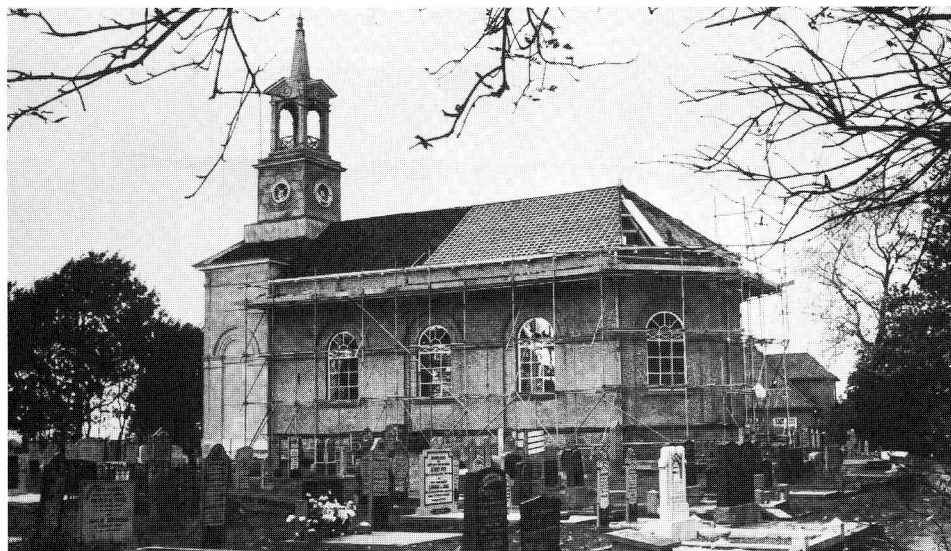
Tûzen jier wurde jo dêr as ien dei, ien dei as tûzen jier".

De kerken en het landschap vullen elkaar aan, bestaan eigenlijk niet zonder elkaar. Buiten de kerk en de toren ligt ook nog een opdracht. Laat het landschap niet verloren gaan!

H. T. Algra

Restauratie kerk Terband

Wie geregeld door Friesland rijdt en daarbij de rotonde bij Heerenveen passeert is zeker het

"Terband in restauratie"

**mooie kerkje van Terband wel eens opgeval-
len. In de zomer wappert zondags de vlag van
de toren als teken dat er een onderweg kerk-
dienst wordt gehouden.**

**Dit kerkje voor 10 jaar terug overgenomen door
de Stichting Alde Fryske Tsjerken staat nu in de
steigers. (zie Keppelstok no 2).**

Het ondergaat een grondige restauratie.

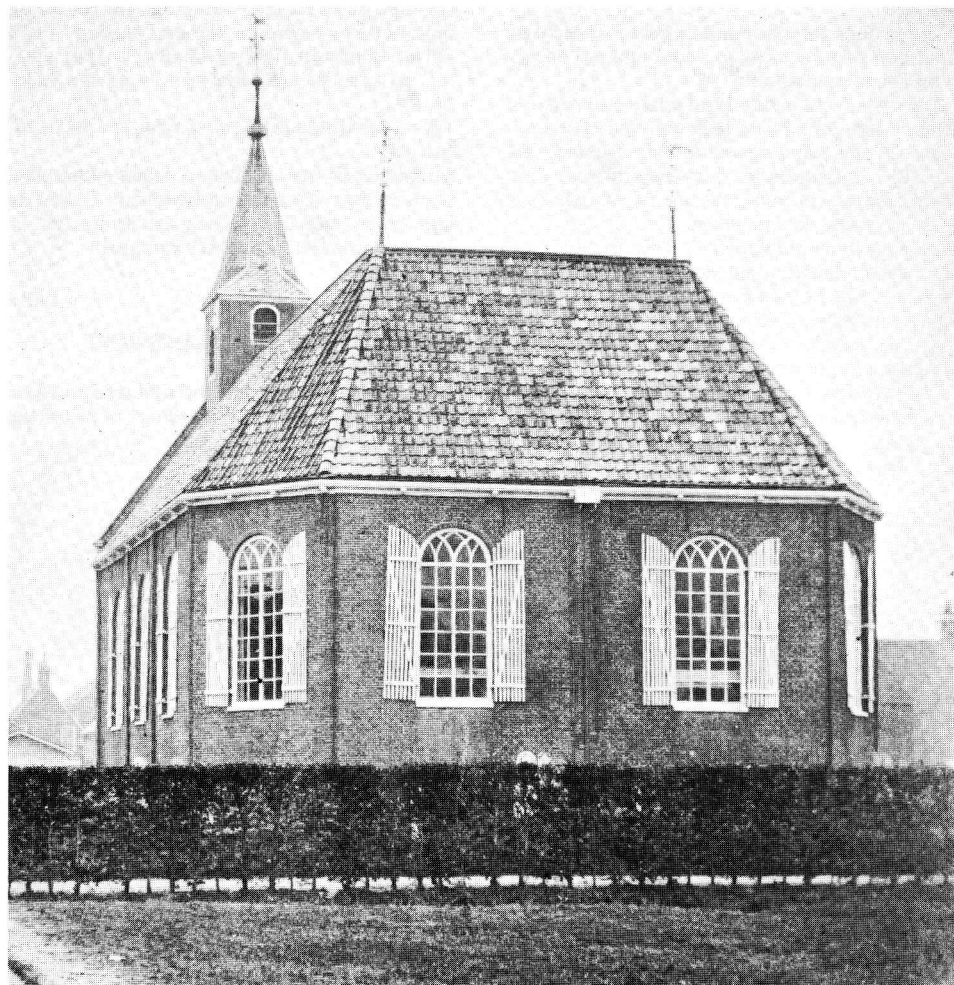
Voor de zomer hopen we dat dit werk voltooid
is zodat de onderweg diensten en vele andere
multifunctionele activiteiten weer volop kunnen
plaatsvinden.

Met de restauratie is een bedrag gemoeid van
f 400.000,—, waarvan de plaatselijke commis-
sie een bedrag bij elkaar moet brengen van ruim
f 60.000,—. Gezien de tijd en mede om reden
dat deze kerk niet in het centrum van een dorp
staat (en dus ook niet de steun van een dorps-

gemeenschap heeft), wordt dit een heet hang-
ijzer. Inmiddels zijn er meerdere acties op touw
gezet o.a. een grote verloting, koekactie, rom-
melmarkt en zullen diverse bedrijven en banken
persoonlijk benaderd worden door één of meer-
dere commissieleden.

Verder zijn er bij twee banken rekeningen ge-
opend en wel bij de Rabobank no. 330752294
en bij de N.M.B. no. 672410826. We doen dan
ook een beroep op een ieder die ons financieel
wil steunen, hierop een gift te storten.

Niet alleen voor diegenen die trouw onze kerk-
diensten bezoeken, maar ook voor hen die be-
trokken zijn bij het kerkje omdat er familieleden
begraven liggen, zal het een genoegen zijn te
constateren dat de kerk er straks weer keurig en
verzorgd uitziet en een sieraad is langs onze
Friese wegen.

De fraaie kerk van Gorredijk aan de achterkant bekeken

Karakteristieke kerk van Gorredijk na drie eeuwen plat?

Het lijkt er op dat Friesland binnen niet al te lange tijd een belangrijke oude kerk moet missen. Het verval van de voormalige hervormde kerk te Gorredijk is namelijk zo ver gevorderd dat sloop eigenlijk niet meer te voorkomen is. Achterstallig onderhoud, dat uiteindelijk niet meer door de kerkvoogdij kon worden opgebracht, de wens om in die plaats een nieuw gebouw te stichten en misschien ook wel een beetje het ontbreken van respect voor de historische waarde van dit gebouw, zal uiteindelijk tot de algemene ondergang leiden.

Over smaak valt niet te twisten en dat zullen we dan ook zeker niet doen. Velen zijn verrukt van de markante vorm van de oude dubbele zaalkerk, anderen vinden het gebouw wellicht een gruwel. Dat het gebouw bijzonder is, daar is iedereen het wel over eens. En juist omdat er van dit type kerken zo weinig zijn, is het gemis ervan dubbel pijnlijk.

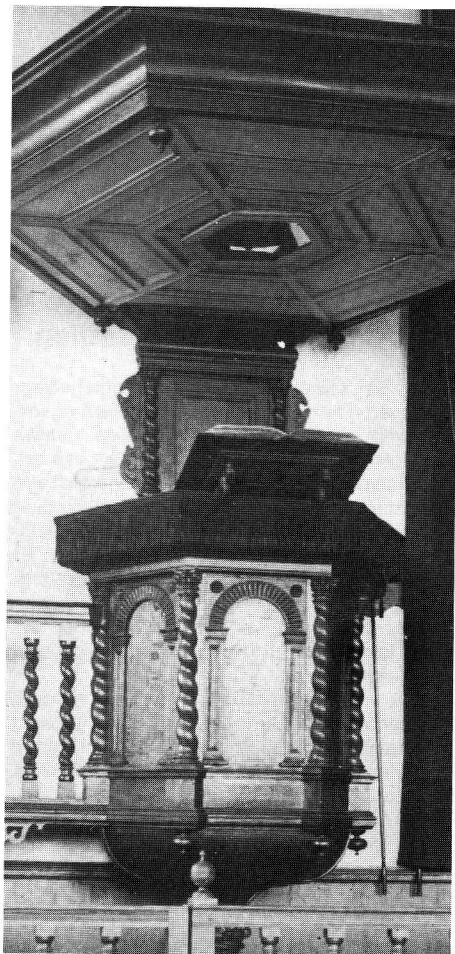
De Gorredijkster bevolking wilde al in 1663 een kerk bouwen, zo blijkt uit oude papieren. Om verschillende redenen moest men toch tot 1683 wachten voordat de eerste steen van een eenvoudig zaalkerkje, sterk gelijkend op dat van Kortezwaag, gelegd kon worden. Die eer viel te beurt aan 'Tolk Gods Schroderus' op de 24ste mei van dat jaar. De kerk wordt in 1722 getekend door de in die jaren in Friesland zeer actieve tekenaar Jacobus Stellingwerf.

Enkele jaren na Stellingwerfs 'vereeuwiging' wordt de kerk belangrijk uitgebreid. Het dak wordt verhoogd en, wat veel belangrijker is, er komt een nieuwe zijbeuk bij waardoor het vloeroppervlak van de kerk wordt verdubbeld. Daarmee krijgt de kerk dan ook de vorm waarin velen zich haar heden ten dage nog herinneren. In 1877 wordt het geheel nog eens gemoderniseerd.

De kerk krijgt in 1867 een nieuw orgel, gemaakt door de bekende orgelbouwer Lambertus van Dam uit Leeuwarden. Het is een zeventienstems orgel met aanhangend pedaal. Het instrument dat ook vaak gebruik werd voor concerten, is in 1965 door de kerkeraad verkocht omdat men bang was dat het te groot zou zijn voor de nieuwe Ontmoetingskerk. Het orgel verhuisde naar Kinderdijk.

Klokken

Waar de kerk ook enige bekendheid door genoot, dat waren de herenbank, de verlichting (fraaie kroonluchters), de windwijzers en de luidklokken. Van deze laatste heeft de kerk er vier gekend. De laatste klok is na de oorlog in 1949 gegoten en geïnstalleerd. Van een bijzon-

Preekstoel in de Ned. Herv. kerk te Gorredijk

dere waarde was ook de fraaie gesneden preekstoel uit de zeventiende eeuw. Deze eiken kansel kent fraai beeldhouwwerk met gewrongen Korintische zuilen op de hoeken.

Van de bestuurstafel

Op 23 november 1984, is overleden de heer J. D. Wassenaar, woonachtig geweest Van Klefensweg 13 te Raard (Dongeradeel).

Sinds de overdracht van de kerk te Raard in oktober 1979 is de heer Wassenaar actief geweest als voorzitter bij het werk van de plaatselijke beheercommissie te Raard van de Stichting Alde Fryske Tsjerken. Hij vertegenwoordigde de Ned. Herv. Kerk van Raard in de commissie van de Stichting.

Lustrumbijdrage

De Stichting Alde Fryske Tsjerken bezit nu bijna 30 kerken. Een prachtig bezit dat soms echter ook de nodige zorgen baart. Vooral de onderhoudskosten drukken zwaar op de begroting. Het bestuur is derhalve zo vrij een beroep op u te doen ons bij het derde lustrum een speciale bijdrage over te maken voor het onderhoudsfonds. Een girokaart is daarvoor bijgesloten. Voor uw hulp zijn wij u zeer dankbaar.

Lustrumexcursie naar Keulen

Naast de zomerexcursie naar Terschelling, waarover elders een bericht is opgenomen, organiseert in het kader van het derde lustrum Jan Hofstra-Reizen te Drachten voor onze donateurs een reis naar Keulen. Aldaar wordt van 7 maart tot 9 juni een grote tentoonstelling over romaanse kunst gehouden: bouwkunst, beeldhouwkunst, handschriften, zilverwerk enz. Er zal een bezoek worden gebracht aan deze tentoonstelling en aan een aantal fraai gerestoreerde romaanse kerken in Keulen. De reis staat onder leiding van dr. Regn. Steensma en Dolf van Weezel Errens.

Vertrek vrijdag 31 mei, 16.30 uit Leeuwarden, via Heerenveen en Arnhem (± 19.00 uur). Terug zondagavond 2 juni. Prijs ca. f 265,—. Opgave en nadere inlichtingen bij Jan Hofstra-Reizen, Postbus 724, 9200 AS Drachten.

Restauratie interieur kerk te Wirdum (Fr.)

In 1982 werd door middel van de werkgelegenheidsprojecten in Friesland gestart met de restauratie van de kerk in Wirdum. Een boekwerkje met beknopte beschrijving en documentatie, hoe in fasen de restauratie van dit monument wordt uitgevoerd. Het boekje kost f 4,50 en is uitgegeven door de plaatselijke kerkvoogdij. U kunt het bij ons bestellen.

Geschiedenis kerk en molen Burum

In een wat dromerige sfeer is dit boekje van R. Bosgraaf en G. S. Groeneveld geschreven, waar zowel het verenigingsleven — de plaatselijke predikant, als de koster van de kerk de revue passeren. Een boekwerkje ter gelegenheid van het 200-jarig bestaan van de kerk te Burum. De kerk wordt uitvoerig beschreven, maar vergeleken met andere hervormde kerken in de

provincie Friesland is dit monument nog niet eens zo oud. Juist nu alle reden om ook de molen in Burum in de herdenking te betrekken, want zowel de kerk als de molen geven, bijna twee eeuwen lang, Burum zijn monumentaal aanzien. Dit 103 bladzijden tellende boekje is bij ons te bestellen voor de prijs van f 15,—.

Lutheranen in Friesland

Een goedkoop gedocumenteerd en leesbaar ringbandje met betrekking tot de Lutheranen in Friesland. Het geheel is losbladig uitgegeven door de Evangelisch Lutherse gemeente van Friesland en te koop voor f 12,50 per stuk.

Het vrij geringe aantal Lutheranen in Friesland heeft een rijke geschiedenis, van maar liefst 500 jaar.

Bij elk onderdeel in dit boekje zoals kerkgebouwen — zilver — voorgangers — organen en grafzerken wordt de bron vermeld van het basismateriaal.

Voor geïnteresseerden in de geschiedenis van Lutheranen in Friesland een boekje wat u moet lezen, het is dan ook bij de stichting te bestellen.

Vroomheid in hout en steen

Er is geen streek in Nederland zo rijk aan middeleeuwse dorpskerken als het Noorden. Vele van deze kerken zijn boeiende voorbeelden van bouwkunst, zowel het simpele romaanse kerkje als de rijk versierde romano-gotische gebouwen. Een kerk is echter meer: zij weerspiegelt iets van de bouwers. Door beeldenstorm en verwaarlozing is veel verdwenen, maar er bleef genoeg bewaard om een tocht langs deze kerken tot een ontdekkingsreis vol verrassingen te maken. Een verheven Madonna en een vertederend Christuskind, Golgotha en het laatste oordeel, serene heiligen en afzichtelijke duivels, verbeeld in hout en steen, getuigen van het diepgewortelde geloofsleven in de middeleeuwen.

Van dit boek verscheen nu de vijfde druk, die werd uitgebreid met een literatuuroverzicht (prijs f 19,50). De auteur is dr. Regn. Steensma.

Van het Menniste Erf in Leeuwarden

Dit kleine geschrift van dr. J. T. Nielsen dankt zijn ontstaan aan de vele bezoekers, die elk jaar weer in het Doopsgezinde kerkgebouw in Leeuwarden een kijkje gaan nemen.

De Doopsgezinde gemeente in Leeuwarden behoort tot de oudste gemeenten in Nederland. Het boekje is een interessante beschrijving

doch het bezit geen wetenschappelijke preten-
tie. Het kost f 6,50 en is uitgegeven door de
Doopsgezinde gemeente te Leeuwarden en bij
de Stichting te bestellen.

Kloosters

**Van de middeleeuwse kloosters is weinig over,
en ook de sporen van de tweede bloei van het
kloosterwezen zijn al aan het verminderen. Zo
heeft het moeite gekost het voormalige Fran-
ciscanenklooster te Drachten te behouden.**

In hetzelfde Drachten heeft op 11 februari de
kloostergemeenschap van de Karmelitessen de
halve eeuw volgemaakt. Het gebouw — oor-
spronkelijk ontworpen door Arjen Witteveen —
is in drie fasen gebouwd: 1936, 1950 en 1956;
het vertoont vrij veel traditionele elementen. De

tradities van de bewoonsters gaan nog veel ver-
der terug, tot de profeet Elia toe, maar hun le-
venswijze heeft de veranderingen van de tijd
min of meer gevolgd.

Over dat alles is een boekje verschenen, dat
tracht de eigenlijke inspiratie van de zusters te
laten spreken, door de waarneembare uiterlijk-
heden heen. Bijzonder waardevol is de illustra-
tie. Niet alleen zijn heel wat oude en nieuwe fo-
to's opgenomen, maar ook veel reproducties
van tekeningen en aquarellen die binnen de af-
zondering van het kloosterslot gemaakt zijn.
Door dit laatste is het jubileumboekje iets heel
eigens geworden.

H. J. Oldenhof: Karmel Drachten 1935-1985, 88
p. te bestellen door overmaking van f 12,50 op
postgiro 85 54 64 ten name van Klooster Kar-
mel, Drachten.

Verantwoording foto's

1. Instituut voor Liturgiewetenschap, Groningen.
2. H. T. Algra, Leeuwarden.
3. Leeuwarder Courant, Leeuwarden.
4. F. Andringa, Leeuwarden.
5. Fries Museum, Leeuwarden.
6. Streekmuseum Opsterlân, Gorredijk.

Stichting Alde Fryske Tsjerken

Eewal 86 III — 8911 GV Leeuwarden — Telefoon 058-139666

Postgiro 220.76.00 — Bank:

Frieslandbank Leeuwarden

nr. 29.81.00.703

Kantooruren: 's morgens 9.00-12.00 uur

's middags 14.00-16.30 uur.

keppelstok

STICHTING ALDE FRYSCHE TSJERKEN